

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.22>

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ НАПРАЦЮВАННЯ

Ковтун Віталій Іванович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено аналізу теоретичних аспектів становлення моделей соціальної держави. Визначається особливість європейського конституціоналізму – конституційна концепція соціальної держави (англ. *social state*), яка характеризується вагомою роллю держави в соціальній сфері, а отже, і можливістю захисту соціальних прав у судах. Тобто Європа, на відміну від США (англ. *welfare state*), має позитивний обов'язок надавати мінімальний соціальний захист держави. Реалізації соціальних прав передують наявність у державі матеріальних ресурсів. Американська система наполягає на індивідуалізмі, тобто самостійному існуванні відмежованому від втручання держави – у життя, свободу та власність.

Встановлено, що відбувається теоретична розробка ліберальних інституційних моделей у конституційних парадигмах пострадянських держав. При цьому цей процес має великий вплив на конституційний дизайн соціальних прав. Тому зростання віри в конституцію та/або конституцію консолідації ліберально-демократичної системи в перехідний період є консенсусним явищем для усвідомлення конституційного порядку. Практика захисту прав людини все більше рухається у напрямку нормативного та інституційного гарантування, тобто інструменту запобігання демократичної регресії у контексті верховенства права.

Встановлено, що тенденції розширення норм прав людини, які підлягають судовому розгляду, значною мірою сприяє розвитку судової практики у сфері захисту соціальних прав. У деяких випадках практика розвивається через звернення до громадянських і політичних прав, тоді як в інших безпосередні економічні та соціальні права сприяли судовому розгляду. Частково це можна пояснити розвитком міжнародних і регіональних механізмів захисту прав людини. Але наявність правових можливостей є необхідною, але недостатньою умовою (а в деяких випадках навіть необов'язковою). Рішення соціальних суб'єктів щодо вибору стратегії судового розгляду значно відрізняються між юрисдикціями, і тривалий та прогресивний судовий процес значною мірою залежить від зрілості юриспруденції щодо громадянських і політичних прав, міцності інститутів верховенства права та навіть самої демократії. Судова практика XXI сторіччя все більше зосереджуватиметься на захисті соціальних прав людини та громадянина.

Ключові слова: Конституція, держава загального добробуту, соціальна держава, Конституційний Суд, освіта, євроінтеграція.

Kovtun Vitalii. Social rights and freedoms in the context of European Integration: Theoretical developments

The article is devoted to the analysis of theoretical aspects of the formation of social state models. The peculiarity of European constitutionalism is determined – the constitutional concept of the social state, which is characterized by the important role of the state in the social sphere, and therefore the possibility of protecting social rights in the courts. That is, Europe, unlike the United States (*welfare state*), has a positive obligation to provide minimum social protection of the state. The realization of social rights is preceded by the availability of material resources in the state. The American system insists on individualism, that is, independent existence separated from state interference in life, liberty, and property.

It has been established that the theoretical development of liberal institutional models is taking place in the constitutional paradigms of post-Soviet states. At the same time, this process has a great influence on the constitutional design of social rights. Therefore, the growth of faith in the constitution and/or the constitution of the consolidation of the liberal-democratic system

in the transition period is a consensus phenomenon for the awareness of the constitutional order. The practice of human rights protection is increasingly moving in the direction of normative and institutional guarantees, that is, a tool for preventing democratic regression in the context of the rule of law.

It has been established that the tendency to expand human rights norms that are subject to judicial review significantly contributes to the development of judicial practice in the field of social rights protection. In some cases, practice developed through appeals to civil and political rights, while in others direct economic and social rights fueled litigation. This can be partly explained by the development of international and regional human rights protection mechanisms. But the availability of legal capacity is a necessary but not a sufficient condition (and in some cases even optional).

Decisions by social actors regarding the choice of litigation strategy vary considerably between jurisdictions, and a sustained and progressive litigation depends largely on the maturity of jurisprudence on civil and political rights, the strength of rule of law institutions, and even democracy itself. Judicial practice of the 21st century will increasingly focus on the protection of social rights of man and citizen.

Key words: *Constitution, welfare state, social state, humans rights, constitutional court, education, European integration.*

Політична демократизація та розвиток соціальної держави стають головними пріоритетами у сучасних умовах розвитку нашої держави. Проте у Європі аж до Першої світової війни роль національних держав була досить скромною, оскільки тоді з інструментів економічної політики вони мали, мабуть, лише тарифне і валютне регулювання, а інструментів соціальної політики не було зовсім. Втім, після Другої світової війни більша частина їх мечів була перекована на орала, а економічна та соціальна політика національних держав поглибила свій вплив. Таким чином, держави розвинули куди більш вражаючу інфраструктурну владу над своїми громадянами саме в нетривалий період після 1945 р. [1, с. 71]. Цей період був відзначений сплеском профспілкового членства та пожвавленням потягу до соціальних змін. Організований робочий рух вийшов за межі обробної промисловості як своєї бази та поширився на сферу освіти, послуг та державний сектор. Парадокс післявоєнної історії ринку праці полягав у тому, що в Європі профспілки виявили більшу готовність пом'якшувати свої вимоги, ніж їхні колеги у Північній Америці. Європейський робітничий рух відмовився від ворожого ставлення до зовнішньої торгівлі міжвоєнного часу та визнав її роль фактором сталого зростання. Робітники обрали політику стримування зарплат, яка була легше здійснена у країнах із централізованими інститутами колективних переговорів (Німеччина та Скандинавія), ніж у країнах із децентралізованими

інститутами (Франція та Великобританія). У тій частині угоди, яка стосувалася бізнесу, робітники пом'якшили зарплатні вимоги в обмін на реінвестування прибутків у передові технології. У тій її частині, яка стосувалась держави, робітники взяли на себе зобов'язання підтримувати суспільний світ, задовольняючись гарантією подальшого розширення страхування від безробіття та пенсійного та медичного забезпечення, а також перспективою збільшення відпустки. Однією з умов цього громадського пакту була згода всіх сторін підвищення міжнародної відкритості економіки, що також виконувало дисциплінуючу функцію. Такою була довгострокова угода, яка добре служила європейцям аж до 1990-х років [2, с. 637].

Так, влучною є теза М. Манна, що споживання, корпоративні та державні соціальні програми у США, націлені на підтримку бідних верств населення, що породжували не загальні права, а спеціальні привілеї, доступні не всім. Проте більшість американського населення, мабуть, не відчувала потреби в тому соціальному громадянстві, до якого прагнула Європа, яка здійснювала загальні соціальні програми та активну політику ринку праці [1, с. 71].

Наступною сходинкою стало формування концепції соціальної держави (нім. *Sozialstaat* (англ. *socialstate*) або її англо-американського аналогу – держави загального добробуту (англ. *welfarestate*), заснованої на принципах рівності можливостей, справедливого розподілу суспільного блага та громадської відповідальності

за тих, хто не може забезпечити собі мінімальні умови гідного рівня життя. Причому А. Терсек (*A. Tersek*), закликаючи до більш активної конституційної політики та більших позитивних зобов'язань держави для захисту соціально-економічних прав, стверджує, що економічна криза не повинна сприйматися як кінець держави загального добробуту. Доктрина позитивних зобов'язань має застосовуватися для більш чіткої та ефективної реалізації конституційних принципів соціальності, солідарності та соціальної рівності, з одного боку, та фундаментальних прав і свобод, тісно пов'язаних із соціальністю та економікою, – з другого. Автор категорично стверджує: «Ми повинні вимагати більше від держави, не менше» [3, с. 348].

Слід також зазначити, що принцип соціальної держави, розвинутий у конституціях та конституційній юриспруденції країн Європи та США значно розширив сферу захисту соціальних прав, визначаючи неконституційними не тільки відверто «антисоціальні» дії держави, але й спроби обмежити чи скасувати існуючі соціальні програми та пільги. Як відзначив генеральний секретар Конституційної Ради Франції, «найбільш позитивним аспектом конституційної юриспруденції в цій сфері є те, що вона робить неможливою будь-яку спробу відступу від надбань соціального захисту» [4, с. 753].

Ф. Гаєк вказував, що словом «соціальний» зловживають у всьому світі, однак до крайніх форм це прийшло в Західній Німеччині, де конституція 1949 року містила вираз *sozialer Rechtsstaat* – «соціальна правова держава» – й звідки взяло початок поширення поняття «соціальна ринкова економіка», до речі в іншому сенсі, який вкладав у нього його популяризатор Людвіг Ерхард. При тому, що верховенство права й ринок були досить зрозумілими поняттями, прикметник «соціальний», залишає його типового змісту. З такого використання слова «соціальний» німецькі вчені вивели, що їх уряд відповідно до конституції підкорюється *Sozialstaatsprinzip* (принципу соціальної держави), що позначає необхідність призупинення верховенства права. Таким же чином ці німецькі вчені вказують на конфлікт між *Rechtsstaat* і *Sozialstaat* (право-

вою державою і соціальною державою) і включають поняття *soziale Rechtsstaat* (соціальна правова держава) в конституцію своєї країни – конституцію, створену, як я б сказав, фабіанськими путаниками, які вдохновилися прикладом Фрідріха Наумана, видуманого в XIX столітті «націонал-соціалізм» [5, с. 191]. До речі, Ф. Гаєк не був проти будь-якого державного регулювання, але виступав за те, щоб воно зводилося до небагатьох функцій, таких як забезпечення верховенства права, рівного доступу до ринку для всіх та мінімального рівня соціального страхування для нужденних.

Сучасний стан та формування державної політики відбувається в процесі руху від висунення загального поняття соціальної держави й далі через аналіз позитивно-правової конкретики, зокрема соціальних прав людини і громадянина. Можливість реалізації соціальних прав залежить не стільки від того, як сформульовані відповідні конституційні положення, скільки від діяльності політичних гілок влади, а також від захисної ролі судового корпусу.

Як стверджує А. Сен, щодо спроможності соціальних прав (прав на добробут) у науковій спільноті висунуто два варіанти заперечень «критика з боку інституціоналізації» та «критика з боку істотності». Критика зі сторони інституціоналізації, яка спрямована, зокрема, на економічні та соціальні права, пов'язана з думкою, що теперішні права повинні припускати точну відповідність у вигляді явно сформульованих обов'язків. Стверджується, що така відповідність могла б існувати тільки в тому випадку, коли право інституціоналізовано. Інституціоналізувати традиційні політичні та громадянські права нескладно. У більшості випадків вони вимагають, щоб уряд і люди в цілому залишили людину в спокої. Проблеми, що розглядаються у зв'язку із встановленням вимог до економічних і соціальних прав, мають, однак, абсолютно інший характер. «Критика зі сторони істотності», яка в тій чи іншій мірі пов'язана і з критикою інституціоналізації, виходить з аргументу, який стверджує, що навіть при застосуванні всіх зусиль не завжди можливо отримати всезагальне здійснення досягнутих економічних і соціальних прав [6, с. 483].

Із приводу соціальних прав часто висувається заперечення, що права, пов'язані з наданням позитивних послуг, мають інший правовий статус, ніж негативні права, оскільки останні легко гарантувати, на відміну від перших. Імпліковане тут положення, що права людини завжди мають бути здійсненими на практиці, а тому не може бути жодних соціальних прав людини, не виконується навіть для обох інших типів прав (свобод і прав участі в прийнятті політичних рішень). Жодне з прав людини не є значущим безумовно і без винятків. Крім того, чимало прав, включаючи свободи, потребують ресурсів, котрих у певних ситуаціях може бракувати або котрі можуть бути потрібні для чогось важливішого (наприклад, для захисту іншої правової свободи). Між соціальними правами і правовими свободами існує нерозривний зв'язок. Необхідна позитивізація та достатня конкретизація їх як основних прав у державному законодавстві залишається справою демократичних процедур у специфічних історичних і суспільних ситуаціях. Внесені до конституції права людини як основні права залишають значний простір для закріплення специфічних прав. Громадяни країни як морально автономні індивіди можуть самі вирішити, яким чином тлумачити моральні правові вимоги в конкретних соціально-історичних умовах [7, с. 159].

Так, класичну ліберальну ідею про те, що негативним правам кореспондує негативний обов'язок держави немає заважати їхній реалізації, доповнюють позитивним обов'язком держави щодо їхньої належної реалізації та захисту. Позитивні зобов'язання держави полягають у вимозі до національних органів влади застосувати потрібні засоби захисту прав людини. Наприклад, захистити життя особи в разі нападу на неї або ж реалізація права на справедливий судовий захист потребує від держави створення надійної незалежної судової системи. Повертаючись до позитивних зобов'язань держави щодо соціально-економічних прав, можна навести приклад реалізації права на освіту. Щоб людина могла ним скористатись – держава повинна побудувати навчальні заклади, обладнати приміщення, забезпечити кадрами тощо. З іншого боку, з правом на освіту пов'язані й деякі свободи: свобода

освіти, що полягає у виборі способу освіти, фаху, закладу здобуття освіти, а також академічна свобода, що охоплює свободу викладання. Аналогічний вигляд матиме ситуація з правом на працю та свободою праці. Це ще раз засвідчує, що чітку межу між різними групами прав проводити не варто [8, с. 167].

Особливості механізму реалізації громадянських і політичних прав з одного боку, й економічних, соціальних та культурних прав, з іншого, існують і на міжнародному рівні. Це зумовило ухвалення двох окремих міжнародних пактів про права людини: Пакту про громадянські і політичні права та Пакту про економічні, соціальні і культурні права (*прав орієнтирів*), а на регіональному рівні в межах Ради Європи: Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та Європейської соціальної хартії (*прав гарантій*), Хартії засадничих прав Євросоюзу (додаток до Лісабонської угоди) (*прав принципів*).

України має своїм спрямуванням створення таких умов, що забезпечують гідне життя, вільний розвиток людини, дотримання соціальних стандартів. Досягнення європейського рівня соціального і економічного розвитку України передбачає належну реалізацію державою конституційних функцій.

Важливим чинником ефективного функціонування соціальної держави традиційно вважається суд. В умовах соціально-економічної кризи в Україні особливого значення набуває необхідність захисту соціально-економічних прав людини. У цьому зв'язку надзвичайно позитивно визначається діяльність Конституційного Суду України, який дотримується означеної вимоги при прийнятті своїх рішень. Разом з тим визнається, що діяльність судів загальної юрисдикції недостатньо спрямована на захист прав цієї категорії [9, с. 192].

Як вказує Ю.Г. Барабаш, українська влада постійно намагається експериментувати з питанням соціального забезпечення. І це цілком природньо для країни з нестійкою економікою та незначними фінансовими ресурсами. Натомість таке експериментування не завжди має прогресивний характер, особливо напередодні чергової виборчої компанії. Сьогодні ми стоїмо перед складним вибором – зали-

шитися зі старою радянською системою солідарного пенсійного забезпечення, яка за роки незалежності обросла всілякими пільговими категоріями пенсіонерів чи поступово переходить на повноцінне пенсійне страхування. Така дилема не зможе бути вирішена безболісно. Вочевидь, що після 20 років незалежності буде вкрай складно не тільки перебудувати економіко-правову складову системи соціального захисту, що слід було робити на початку незалежного поступу, а й змінити стереотипне мислення щодо названого питання з боку громадян [10, с. 20].

Із цього приводу критично висловлюється В.В. Речицький, адже ми дотепер живимо за Конституцією, в якій соціально-економічні права вписані як наркотик у тоталітарній державі. Їхній зміст є таким, що жодна демократична коаліція чи ліберальний уряд не зможе гарантувати. Наш національний формат економічних прав – це продовження ленінської утопії в її класичному варіанті. Насправді ж позитивними соціально-економічними правами мали б залишатися лише для соціально ослаблених, причому не з власної вини, поодинокі індивідів [11, с. 180].

Як висновок, підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу, що закріплений на конституцій-

ному рівні, Україна має зобов'язання своїм спрямуванням створити такі умови, що забезпечать гідне життя, вільний розвиток людини, дотримання соціальних стандартів. Досягнення європейського рівня соціального й економічного розвитку України передбачає належну реалізацію державою конституційних функцій.

Поява компаративістського напрямку юриспруденції соціальних прав дає бажану можливість заново розглянути ряд правових, філософських і практичних питань. Завдяки використанню практики, навіть у її протиріччях, теорія водночас збагачується та ставиться під сумнів. Безумовно, зрозуміло, що дебати щодо судового розгляду повинні були пристосуватися до реальності судових рішень щодо соціальних прав. Теоретичне занепокоєння щодо ролі суду стосовно соціальних прав при судовому розгляді не можна розглядати як «безумовну необхідність», а радше як фактор, який необхідно контекстуально зважувати в процесі прийняття рішень. Ключове питання полягає не в тому, чи підлягають судовому розгляду соціальні права, а скоріше в тому, як їх можна послідовно розглядати з мірою доброчесності, поважаючи інституційну природу судових органів та закликів суспільства до справедливості, властивої моралізації прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Манн М. Источники социальной власти : в 4 т. Т. 4. Глобализации, 1945–2011 г. / пер. с англ. А. Гуськова и др. ; под. научн. ред. Д.Ю. Карасева. Москва : Изд. дом «Дело» РАН-ХиГС, 2019. 672 с.
2. Хуберман М. Рабочие движения. *Кембриджская история капитализма* : в 2 т. Т. 2: *Распространение капитализма : 1848 – наши дни* / пер. с англ. А.Гусева. ; под. ред. Д. Шестакова. Москва : Изд. Института Гайдара, 2021. 768 с.
3. Христова Г.О. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків : Право, 2018. 680 с.
4. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ : Реферат, 2006. 848 с.
5. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность / пер. с англ. под. ред А. Шевцова ; науч. ред. Р. Капелюшников. Москва : Shevtsov Library, 2022. 271 с.
6. Сен А. Идея справедливости / пер. с англ. Д. Кралечкина ; науч. ред. В. Сафронов, А. Смирнов. Москва : Изд-во Института Гайдара. Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 520 с.
7. Г'осепат Ш. До обґрунтування соціальних прав людини. *Філософія прав людини* / за ред. Ш. Г'осепата, Г. Ломанна. Київ : Ніка-Центр, 2008. 317 с.
8. Конституційне право: підручник / Ю.Г. Барабаш та ін.. ; за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2021. 528 с.
9. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 199 с.
10. Барабаш Ю.Г. Соціальні права громадян та можливості їх захисту Конституційним Судом України : (частина перша). *Публічне право*. 2011. № 4. С. 15–23.
11. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм II : монографія. Харків : ТОВ «Видавництво «Права людини», 2021. 440 с.